

PIOTR MAJEWSKI

Instytut Pamięci Narodowej

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID: 0000-0002-0951-2825

MUZEA I DOBRA KULTURY W REALIACH OKUPACJI NIEMIECKIEJ (GENERALNE GUBERNATORSTWO 1939–1945)

MUSEUMS AND CULTURAL HERITAGE OBJECTS IN THE WORLD OF THE GERMAN OCCUPATION (GENERAL GOVERNORATE 1939–1945)

Streszczenie: Celem artykułu jest zaprezentowanie problematyki ochrony dóbr kultury przez instytucje muzealne w realiach niemieckiej okupacji, sprawowanej na obszarze Generalnego Gubernatorstwa. W artykule poruszone zostaną następujące zagadnienia: stan muzeów i dóbr kultury w 1939 r. (dane statystyczne, podstawy prawne, przygotowania na wypadek wojny), okupacyjny nadzór nad muzeami (regulacje prawne, struktury organizacyjne, konfiskaty dóbr kultury), działalność polskich władz konspiracyjnych oraz uchodźczych (rejestrowanie strat, przygotowania do powojennej restytucji dóbr kultury). Artykuł zawiera również studia przypadków w postaci opisów funkcjonowania wybranych muzeów. Jego ważnym elementem jest także omówienie dorobku badawczego dotyczącego tak ujętej problematyki wojennych losów dziedzictwa kulturowego, prowadzące do wskazania postulatów badawczych.

Słowa kluczowe: dobro kultury, muzeum, wojna, okupacja, kultura

Abstract: The aim of the article is to present the issue of preservation by museums in regard to life under the German occupation in the General Governorate. The following issues are discussed: the condition of museums and cultural heritage in 1939 (statistical data, legal basis, preparations in the event of war), supervision of occupation authorities over museums (legal regulations, organizational structures, and confiscations), the activities of Polish underground structures and government (registration of losses, preparation for the post-war restitution of cultural objects). The article contains case studies – detailing the

functioning of selected museums. Additionally, an important element is the presenting of research output in the above-mentioned thematic scope, leading to an indication of research postulates.

Keywords: cultural heritage, museum, war, occupation, culture

WPROWADZENIE

Problematyka ochrony dóbr kultury, uwzględniająca polskie instytucje odpowiedzialne za jej sprawowanie w realiach okupacji i wojny, ma obszerną literaturę. Zgodnie z porządkiem metodologicznym należy zacząć od wyróżnienia edycji źródeł, w szczególności zbiorów dokumentów instytucjonalnych oraz wspomnień i relacji uczestników wydarzeń. Wśród nich szczególne miejsce zajmuje publikacja wydana pod redakcją Stanisława Lorentza¹, a także mniej obecne w dyskursie naukowym wydawnictwo opracowane przez Andrzeja Sicińskiego². Warte przywołania są też edycje dokumentów powstałych w Ministerstwie Spraw Zagranicznych RP, zebrane w serii „Polskie Dokumenty Dyplomatyczne”³. Należy odnotować również wydawnictwa źródłowe dokumentujące konfiskaty dóbr kultury przez Niemców⁴. Ważna jest także edycja dokumentów wytworzonych przez struktury militarne w czasie Powstania Warszawskiego⁵ oraz relacja Zygmunta Miechowskiego – bezpośredniego uczestnika wydarzeń⁶. Na wyróżnienie zasługuje trudny do przecenienia opis realiów okupowanej Polski lokalnej autorstwa Zygmunta Klukowskiego⁷, na odnotowanie zaś – publikacja zarazem popularnonaukowa i wspo-

¹ *Walka o dobra kultury 1939–1945. Warszawa 1939–1945*, red. S. Lorentz, t. 1–2, Warszawa 1970.

² *Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach 1918–1998*, oprac. A. Siciński et al., Warszawa 1998.

³ *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne* (dalej: PDD) 1938, red. M. Kornat et al., Warszawa 2007; PDD 1939 (styczeń–sierpień), red. S. Żerko et al., Warszawa 2005; PDD 1939 (wrzesień–grudzień), red. W. Rojek et al., Warszawa 2007; PDD 1940, red. M. Hułas, Warszawa 2010; PDD 1941, red. J. Tebinka, Warszawa 2013; PDD 1942, red. M. Hułas et al., Warszawa 2023; PDD 1943, red. J. Tebinka et al., Warszawa 2024.

⁴ Np. reedycja: K. Estreicher, *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944 wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży*, oprac. Z. Witek, Kraków 2003 (praca opublikowana pierwotnie w 1944 r. w Londynie). Istotne w tym kontekście jest także wydanie dzienników: K. Estreicher, *Dziennik wypadków*, t. 1: 1939–1945, Kraków 2001.

⁵ *Źródła polskie do Powstania Warszawskiego*, t. 1: *Rozkazy dowództwa Powstania Warszawskiego*, cz. 1: 10 czerwca – 2 września 1944 r., red. K. Utracka et al., Warszawa 2021; *Źródła niemieckie do Powstania Warszawskiego*, t. 1: *Komendantura Wehrmachtu Warszawa i Grupa Korpusna von dem Bach*, cz. 1: 8 marca – 7 sierpnia 1944 r., red. N. Bączyk et al., Warszawa 2024.

⁶ Z. Miechowski, *Dziennik z powstania warszawskiego*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 2019, nr 8.

⁷ Z. Klukowski, *Zamojszczyzna*, t. 1: 1918–1943, t. 2: 1944–1959, oprac. A. Knyt, Warszawa 2008.

mnieniowa autorstwa Lorentza⁸ oraz oparty na wnikliwej kwerendzie film biograficzny Antoniego Krauzego *Jan Zachwatowicz 1900–1983* (2000).

W polskim dorobku historiograficznym znalazły się również monografie, w tym wieloautorskie⁹. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje dopełniona katalogiem publikacja poświęcona instytucjom, opracowana przez Romana Olkowskiego¹⁰, oraz rekonstrukcja wojennych losów ołtarza Wita Stwosza z kościoła Mariackiego w Krakowie, napisana przez Stanisława Waltośa¹¹.

Ważnym elementem literatury są również artykuły naukowe. Selekcjonując je zgodnie z chronologicznym porządkiem zdarzeń, których dotyczą, wypada rozpocząć od tych poświęconych przygotowaniom II Rzeczypospolitej na wypadek wojny¹², a następnie opisujących działalność polskich struktur konspiracyjnych i uchodźczych oraz osoby w nią zaangażowane¹³, a także teksty aktualizujące stan badań¹⁴. Ponadto na podkreślenie zasługuje inspirujący artykuł Jana Świącha, zawierający studia przypadków¹⁵.

Warte odnotowania są także katalogi strat wojennych¹⁶ oraz syntezy¹⁷. Wśród tych ostatnich na uwagę zasługuje opracowanie popularnonaukowe Roberta Jaroc-

⁸ S. Lorentz, *Walka o Zamek 1939–1980*, Warszawa 1986.

⁹ W. Kowalski, *Likwidacja skutków wojny w dziedzinie kultury*, Warszawa 1990; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, Kraków 2001; *Przeszłość przyszłości. Księga pamiątkowa ku czci profesora Stanisława Lorentza w setną rocznicę urodzin*, red. D. Folga-Januszewska et al., Warszawa 1999; *Muzea kościelne wobec nowych wyzwań*, red. N. Błażejczyk et al., Warszawa 2019.

¹⁰ R. Olkowski, *Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie (1860–1940, 1948). Zarys historyczny i katalog zbiorów*, t. 1–3, Warszawa 2020.

¹¹ S. Waltoś, *Grabież Ołtarza Wita Stwosza*, Warszawa 2015.

¹² A. Merta-Staszczak, *Zasady zabezpieczenia i ochrony zabytków wobec zagrożenia wojną w Polsce w latach 1918–1939*, „Ochrona Zabytków” 2019, nr 2; D. Błońska, *W obliczu kataklizmu. Zabezpieczenie zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie przed pierwszą i drugą wojną światową*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 1; P. Majewski, *Muzea w II Rzeczypospolitej a przygotowania państwa polskiego na wypadek wojny*, „Muzealnictwo” 2024, nr 65.

¹³ W. Kowalski, *Udział Karola Estreichera w alianckich przygotowaniach do restytucji dzieł sztuki zagrabionych w czasie II Wojny Światowej*, „Muzealnictwo” 1986, nr 30; R. Olkowski, *Zapomniany bohater – Jan Morawiński (1907–1949)*, cz. 1, „Muzealnictwo” 2021, nr 62; cz. 2, „Muzealnictwo” 2023, nr 63.

¹⁴ P. Majewski, *Akcja Pruszkowska. O ratowaniu dóbr kultury po Powstaniu Warszawskim (październik 1944 – styczeń 1945)*, „Sztuka i Krytyka” 2024, nr 10.

¹⁵ J. Świąch, *Plany niemieckich władz okupacyjnych dotyczące muzeów regionalnych w Generalnym Gubernatorstwie w świetle raportów Antona Plügla* [w:] *Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015.

¹⁶ Np. *Straty wojenne. Malarstwo polskie, obrazy olejne, pastele, akwarele utracone w latach 1939–1945*, oprac. A. Tyczyńska et al., Poznań 1998; K. Ajewski, T. Zadrozny, *Straty muzeów i kolekcji artystycznych Warszawy w latach 1939–1945* [w:] *Straty Warszawy 1939–1945. Raport*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2005, czy też M. Klarecki, *Zrabowana Warszawa. Straty w prywatnych zbiorach i artystycznych kolekcjach mieszkańców Warszawy w latach 1939–1945*, t. 1–2, Warszawa 2024.

¹⁷ *Inter arma non silent Musae. Wojna i kultura 1939–1945*, red. C. Madajczyk, Warszawa 1977; P. Matusak, *Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939–1945*, Siedlce 1997; czy też: P. Majewski, *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945*, Warszawa 2005.

kiego¹⁸ oraz mieszczący się w tej kategorii artykuł Marii Romanowskiej-Zadroznej¹⁹. Ukazała się również publikacja Andrzeja Chwalby²⁰, zawierająca obszernie omówienie realiów okupacyjnych (zwłaszcza w Generalnym Gubernatorstwie); zagadnienia kultury nie są jednak jej dominującym wątkiem.

Co prawda podstawowym celem niniejszego artykułu nie jest diagnoza stanu badań i szczegółowa analiza ustaleń wcześniejszych autorów, warto jednak zauważyć dominujące cechy dorobku historiografii. Po pierwsze, trudno wskazać na publikację przełomową, można raczej mówić o stopniowym narastaniu wiedzy, z zastrzeżeniem, że problematyka kultury i jej dziedzictwa nie stała się zagadnieniem priorytetowym, szczególnie w ujęciach syntetycznych. Po drugie, dokonany przegląd publikacji wskazuje na statystyczną dominację opracowań odnoszących się do Warszawy i dystryktu warszawskiego, co implikuje postulat objęcia przyszłymi badaniami także pozostałych ziem polskich. W przedstawionym powyżej kontekście historiograficznym głównym celem tego opracowania jest analiza znaczącego fragmentu okupacyjnej rzeczywistości, jakim było z jednej strony funkcjonowanie struktur okupacyjnego nadzoru nad przejętymi instytucjami muzealnymi wraz z ich dobrami kultury, z drugiej zaś – funkcjonowanie organów Polskiego Państwa Podziemnego, nastawionych na ograniczanie destrukcyjnych skutków polityki okupanta oraz ich dokumentowanie w oczekiwaniu na powojenne rozliczenia. Przyjęta przez autora konstrukcja artykułu implikuje również formułowanie postulatów, wskazujących obszary przyszłych prac badawczych.

STAN MUZEÓW I DÓBR KULTURY W 1939 R.

Według danych Głównego Urzędu Statystycznego w 1939 r. w Polsce było 175 muzeów, z czego w Warszawie 30, we Lwowie 17, a w Krakowie 13. Biorąc pod uwagę rodzaj gromadzonych dóbr kultury, placówek wielodziałowych było 58, artystycznych 24, historyczno-kulturalnych 19, archeologicznych 5, przyrodniczych 13, etnograficznych 14, technicznych 7, wojskowych 2, ogólnych i „nieokreślonych” 33. Do mającego zasięg ogólnokrajowy Związku Muzeów w Polsce należało 110 tego rodzaju instytucji²¹.

Trudniejsza do określenia jest ilość zgromadzonych w nich dóbr kultury. W 1937 r. liczbę muzealiów szacowano na ok. 742 tys., w tym 20 tys. obrazów, 2 tys. rzeźb, 90 tys.

¹⁸ R. Jaroński, *Sztuka i krew 1939–1945. Opowieść o ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2012.

¹⁹ M. Romanowska-Zadrozna, *Ratowanie dóbr kultury w czasie II wojny światowej*, „Biuletyn IPN” 2020, nr 10.

²⁰ A. Chwalba, *Polska krwawi, Polska walczy. Jak żyło się pod okupacją 1939–1945*, Kraków 2024.

²¹ *Mały rocznik statystyczny Polski. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Londyn 1941, s. 147; B. Mansfeld, *Muzea na drodze do samoorganizacji. Związek Muzeów w Polsce 1914–1951*, Warszawa 2000, s. 120; A. Murawska, *Związek Muzeów Polskich w Polsce w latach 1914–1939*, „Muzealnictwo” 2014, nr 56, s. 116, 121; zob. również: *Polskie muzealnictwo w okresie międzywojennym*, red. A. Degler, Wrocław 2024.

wyrobów przemysłu artystycznego, 180 tys. numizmatów i 350 tys. grafik²². Na mocy Rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) z 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków (DzU 1928, nr 76, poz. 675) powołano Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki w Polsce, które do 1939 r. zgromadziło ok. 40 tys. negatywów i zdjęć pomiarowych. W chwili wybuchu wojny kompletna inwentaryzacja zasobów kultury była daleka od zakończenia, będąc przykładem przerwanego procesu modernizacji w II Rzeczypospolitej²³.

Najważniejszym aktem prawnym, regulującym status omawianych dóbr, było Rozporządzenie z mocą ustawy Prezydenta RP z 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (DzU 1928, nr 29, poz. 265), w którym zaliczono do tej kategorii „każdy przedmiot tak nieruchomy, jak ruchomy, charakterystyczny dla pewnej epoki, posiadający wartość artystyczną, kulturalną, historyczną, archeologiczną lub paleontologiczną, stwierdzoną orzeczeniem władzy państwowej i zasługujący wskutek tego na zachowanie”. Uznane za zabytki „mogły być kolekcje przedmiotów, przechowywanych w muzeach, bibliotekach, w skarbcach i składach świątyń, zgromadzeniach cechowych, urzędach samorządowych”²⁴. *Lex specialis* względem tego rozporządzenia była Ustawa z 28 marca 1933 r. o opiece nad muzeami publicznymi (DzU 1933, nr 32, poz. 279), która wprowadzała prawną definicję tego rodzaju placówek. Były nimi „wszelkie zbiory z zakresu sztuki, kultury i przyrody z wyłączeniem bibliotek, zorganizowane pod kątem widzenia wartości naukowej, artystycznej lub pamiątkowej, będące własnością: Państwa, samorządów oraz innych instytucji i korporacji publiczno-prawnych, stowarzyszeń i osób prywatnych, o ile te zbiory są udostępnione dla publiczności”²⁵.

W ostatnim kwartale 1938 r. w MWRiOP zintensyfikowano prace na wypadek zagrożenia kraju konfliktem zbrojnym, których rezultatem był dokument „Ochrona zbiorów muzealnych na wypadek działań wojennych”. Planowano w nim podzielenie zbiorów na trzy kategorie: 1) przedmioty o wyjątkowej wartości („dotyczące historii i państwowości polskiej, najcenniejsze obiekty obce”), które zostały przeznaczone do ewakuacji; 2) przedmioty cenne („wszystkie cenniejsze przedmioty świadczące o tożsamości i kulturze pol-

²² *Muzea artystyczne i historyczne w Polsce. Raport dla Państwowej Rady Muzealnej*, oprac. S. Komornicki [w:] *Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach...*, s. 173–180.

²³ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, s. 368–370, 381; J. Szablowski, *Zagadnienie inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” (dalej: BHSiK) 1946, nr 1–2, s. 22, 35; zob. również: P. Grata, *Od szklanych domów do Piętnastoletniego Planu Rozbudowy Polski. Ewolucja aspiracji modernizacyjnych Rzeczypospolitej w latach 1918–1939* [w:] *Człowiek tworzący historię*, red. C. Kukło, W. Walczak, t. 1: *Człowiek i praca w procesie modernizacji społecznej i gospodarczej*, Białystok 2024.

²⁴ *Zbiór przepisów dotyczących ochrony i konserwacji zabytków*, oprac. W. Sieroszewski, Warszawa 1960, s. 10–14; zob. również: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19280290265/O/D19280265.pdf>, dostęp 4 VII 2025 r.

²⁵ Fragmenty ustawy za: Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), sygn. 7054, k. 13–18; zob. również: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19330320279/O/D19330279.pdf>, dostęp 4 VII 2025 r.

skiej, cenniejsze obiekty obce”), przewidziane do zabezpieczenia w stałym miejscu ich przechowywania; 3) pozostałe („zbiory magazynowe o małej wartości”), które również planowano chronić na miejscu²⁶. W kwietniu 1939 r. dokument trafił do Ministerstwa Spraw Wojskowych (MSWojsk), koordynującego przygotowania na wypadek wojny, gdzie został zaakceptowany. Dodano wówczas zwolnienie cennych nieruchomości zabytkowych od świadczeń wojennych (Ustawa z 30 marca 1939 r. o powszechnym obowiązku świadczeń rzeczowych, DzU 1939, nr 30, poz. 200) oraz doprecyzowano, że pierwsza kategoria zbiorów ruchomych zostanie ewakuowana z „obszaru zagrożonego działaniami wojennymi”, zgodnie z Ustawą z 30 marca 1939 r. o wycofaniu urzędów, ludności i mienia z zagrożonych obszarów Państwa (DzU 1939, nr 29, poz. 197) do pomieszczeń magazynowych „na obszarze niezagrożonym”, za które uważano m.in. nowe przestrzenie Muzeum Lubelskiego w Lublinie²⁷.

W następstwie tych prac MWRiOP rozesłało do muzeów obszerną ankietę, w której pytano o stosunek pracowników do służby wojskowej, ich przeszkolenie w zakresie obrony przeciwlotniczej, wyposażenie przeciwpożarowe (zarówno instytucji, jak i personelu), schrony lub pomieszczenia dla najcenniejszych zbiorów – także pochodzących z innych instytucji oraz z kolekcji prywatnych – czy skrzynie do ich przenoszenia; pytano również o zaawansowanie prac nad selekcją muzealiów według wyżej wymienionych kategorii²⁸.

Realia wojny obronnej 1939 r. nie pozwoliły na zrealizowanie tego planu. Zagadnienie przygotowań na wypadek wojny implikuje postulat podsumowania (systemowego, nie zaś odnoszącego się do poszczególnych instytucji) stanu zaawansowania prac (np. selekcji dóbr kultury, ewakuacji), także z uwzględnieniem wykorzystania ich rezultatów (np. w postaci przygotowanych wykazów eksponatów) w trakcie konfiskat przeprowadzonych przez władze okupacyjne.

OKUPACYJNY NADZÓR NAD MUZEAMI (GENERALNE GUBERNATORSTWO)

2 października 1939 r. powstało Generalne Gubernatorstwo (GG, do lipca 1940 r. pod nazwą Generalne Gubernatorstwo dla Okupowanych Obszarów Polskich), które dzie-

²⁶ Dokument przywołany za: AAN, MWRiOP, sygn. 7054, k. 164–171.

²⁷ *Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach...*, s. 182–183; D. Błońska, *W obliczu kataklizmu...*, s. 41; zob. również: Archiwum Muzeum Narodowego w Lublinie (dalej: AMNL), Archiwalia Wiktora Ziółkowskiego, sygn. VII, Historia Muzeum Lubelskiego w Lublinie za okres od 1 września 1939 r. do 1 listopada 1945 r., opublikowane w: W. Ziółkowski, *Muzeum Lubelskie podczas wojny i okupacji*, „Życie Lubelskie” 1947, nr 130.

²⁸ Dokument przywołany za: AAN, MWRiOP, sygn. 6998, k. 1–2; D. Błońska, *W obliczu kataklizmu...*, s. 42–43.

liło się na dystrykty: krakowski, radomski, lubelski, warszawski oraz – od 1 sierpnia 1941 r. – galicyjski. Na jego czele stał generalny gubernator, którego organem wykonawczym był Urząd Generalnego Gubernatora, dzielący się na sekretariat stanu oraz wydziały. W grudniu 1940 r. zmieniono nazwę Urzędu na Rząd GG, a wydziałów na wydziały główne. Wśród tych ostatnich znajdował się Główny Wydział Nauki i Nauczania (Hauptabteilung für Wissenschaft und Unterricht; wcześniej, w Urzędzie Generalnego Gubernatora – Abteilung Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, tj. Wydział Nauki, Wychowania i Oświaty). Podlegał mu Główny Zarząd Muzeów (Hauptverwaltung der Museen, dalej: Zarząd), którym kierował Richard Albrecht (jego zastępcą i następcą był Karl Walter Zülch)²⁹. Urząd ten powstawał w drugiej połowie 1940 r., a więc w czasie, gdy zasadniczo zakończono proces konfiskat dóbr kultury.

W tym czasie muzea pozostawały niedostępne dla publiczności. Zarząd, poprzez podporządkowanych sobie referentów muzealnych w dystryktach (Referat für Musealangelegenheiten), zajmował się administracją budynków, utrzymaniem infrastruktury i personelu, konserwacją zbiorów, projektowaniem ekspozycji, uzupełnianiem kolekcji – np. poprzez zakupy – a także oceną „ideową” oraz wyceną materialną. Bez zgody Zarządu (lub właściwego referatu w dystrykcie) kierownictwa poszczególnych placówek nie mogły samodzielnie dokonywać ich reorganizacji ani udostępniać eksponatów³⁰.

W celu wypełnienia wspomnianych zadań, stanowiących etap wstępny przed wykorzystaniem muzeów oraz ich zbiorów jako instrumentu *Kulturpolitik*, niezbędne było zapewnienie właściwej obsady kadrowej wspomnianych urzędów i placówek. Docelowo i wbrew praktyce, częściej zwłaszcza w latach 1940–1942, referaty ds. muzealnych miały być obsadzone przez osoby przewidziane do sprawowania funkcji kierowniczych w muzeach dystryktowych (Distriktmuseum), działających w każdym dystrykcie, niezależnie od szerszej sieci muzeów lokalnych (Heimatismuseum), typowych dla obszarów niemieckich³¹.

W praktyce referentami ds. muzealnych, a zarazem dyrektorami lub komisarzami (w wypadku pozostawienia polskiego zarządu) poszczególnych placówek zostawali często powiatowi radcy szkolni, przeważnie nauczyciele, np. Gustav Anweiler w Tarnowie, Stanislaus Gąsiorek w Zakopanem, Alfred Garth w Radomiu, Oswald Gauer w Kielcach, Wilfried Gerhardt w Rabce, Wilhelm Huber w Sanoku, Jarosław Josef Lorenz w Gorlicach, Alfred Nörenberg w Rzeszowie, Oskar Poltzoeh w Piotrkowie, Hermann

²⁹ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970, t. 1, s. 105, 108, 118–119; C. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 96–97; D. Skorwider, *Organizacja władz niemieckich na terenie dystryktu warszawskiego w latach 1939–1945* [w:] *Raporty Ludwiga Fischera, gubernatora dystryktu warszawskiego, 1939–1944*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz *et al.*, Warszawa 1987, s. 42.

³⁰ Instytut Pamięci Narodowej ((dalej: IPN), sygn. GK 196/299, k. 95v, „Wissenschaft und Unterricht. Amtsblatt der Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht in der Regierung des Generalgouvernements”, Oktober–Dezember 1941, Heft 10/12, s. 98.

³¹ *Ibidem*, k. 84, „Wissenschaft und Unterricht. Amtsblatt der Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht in der Regierung des Generalgouvernements”, Juni–Juli 1941, Heft 6/7, s. 75.

Prawitz w Sandomierzu czy Johann Rudolf w Nowym Sączu. Referentem ds. muzealnych w dystrykcie warszawskim był historyk sztuki Alfred Schellenberg, jednocześnie komisarz Muzeum Miasta Warszawy (Museum der Stadt Warschau, przedwojennego Muzeum Narodowego), nadzorujący polski zarząd ze Stanisławem Lorentzem na czele³².

Postulatem badawczym pozostaje odtworzenie obsady personalnej i struktur Głównego Zarządu Muzeów, referatów ds. muzealnych w dystryktach, dyrekcji poszczególnych placówek, a ponadto – wydatków tych ostatnich oraz realizowanych w nich projektów, np. inwestycyjnych i wystawienniczych³³.

SICHERSTELLUNG (UREGULOWANIA PRAWNE, STRUKTURY ORGANIZACYJNE)

16 grudnia 1939 r. generalny gubernator wydał rozporządzenie o „zajęciu przedmiotów sztuki” na terenie GG. W aktach wykonawczych do tego dokumentu określono termin ich zgłoszenia władzom okupacyjnym na 15 lutego 1940 r. „Zajęciu” podlegały „przedmioty o znaczeniu artystycznym, kulturalno-historycznym i historycznym, pochodzące sprzed roku 1850, dzieła sztuki malarskiej, plastyki, przemysłu artystycznego, rysunki ręczne, miedzioryty, drzeworyty, rękopisy, rękopisy muzyczne, miniatury, druki, oprawy, broń, zbroje, monety, medale, sygnety” *etc.*³⁴

Zeznając przed Sądem Okręgowym w Krakowie w lutym 1946 r., Adolf Szyszko-Bohusz skonkludował, że okupacyjne „prawodawstwo” było „pogwałceniem prawa, a w szczególności artykułów 46 i 56 Regulaminu dotyczącego praw i zwyczajów wojny lądowej IV-ej konwencji haskiej z 18 października 1907 [...], której Niemcy byli stroną. Moc prawną tych przepisów starali się juryści ze sztabu Franka sparaliżować przez czysto werbalne przemianowanie prywatnych oraz kościelnych dzieł i zbiorów sztuki na kulturalne dobro publiczne (*öffentlicher Kunstbesitz*), i dobro to [...] poddali generalnej konfiskacie »w celu spełnienia zadań publiczno-użytecznych«”³⁵.

³² AAN, Ministerstwo Kultury i Sztuki (dalej: MKiS), sygn. 387/85, Dokumentacja w sprawie wywozu i zniszczenia mienia kulturalnego Polski przez władze niemieckie, k. 54, 56, 83, 103; *Raporty Ludwiga Fischera...*, s. 279, raport z 10 III 1941 r. za luty 1941 r.

³³ Wybrane zespoły archiwalne w obszarze postulowanych kwerend: AAN, Rząd GG, Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht (dalej: HWU), sygn. 1490, Hauptverwaltung der Museen; Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. HWU 40, HWU 61, preliminarze budżetowe Głównego Zarządu Muzeów; AAN, Rząd GG, HWU, sprawozdawczość muzeów z poszczególnych dystryktów: sygn. 1457, 1463, 1475 dystrykt warszawski, sygn. 1462, 1473 lubelski, sygn. 1473 krakowski.

³⁴ Verordnung über die Beschlagnahme von Kunstgegenständen im Generalgouvernement, 16.12.1939, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete” (dalej: VBlGG) 1939, 209.

³⁵ Zeznanie przywołane za: IPN, sygn. GK 196/298, k. 166.

Wspomniane „prawodawstwo” było podstawą zinstytucjonalizowania przez struktury GG konfiskat, a zarazem próbą ukrócenia rabunków indywidualnych, dokonywanych przez niemieckich urzędników i żołnierzy, a także działań podejmowanych przez centralne agendy Rzeszy i jej najważniejszych dygnitarzy. Już we wrześniu 1939 r., z inicjatywy Forschungs- und Lehrgemeinschaft „Das Ahnenerbe”, powołano zespół kierowany przez profesora prehistorii Uniwersytetu Berlińskiego SS-Untersturmführera Petera Paulsena, który na początku następnego miesiąca zaczął działać w okupowanej Polsce, koncentrując się na instytucjach naukowo-badawczych. Równocześnie, z upoważnienia Hermanna Göringa, do działań przystąpił SS-Sturmbannführer Kajetan Mühlmann, którego priorytetem była konfiskata najcenniejszych dzieł sztuki³⁶.

W skład zespołu Mühlmanna weszli: Gustav Barthel, dyrektor Stadtliche Kunstsammlungen we Wrocławiu; Joseph Mühlmann, brat przyrodni Kajetana, antykwariusz; Werner Kudlich, dyrektor Reichsgaumuseum w Opawie; Erich Meyer-Heisig i Günther Otto, kustosze Stadtliche Kunstsammlungen we Wrocławiu; Anton Krauss, bibliotekarz Kunstakademie w Wiedniu; Karl Pollhammer z Kunsthistorisches Museum w tym mieście. Rolę konsultantów pełnili: Hans von Demel, kierownik działu egiptologicznego Kunsthistorisches Museum w Wiedniu; Dagobert Frey z wrocławskiego Osteuropa-Institut; Arthur Haberlandt, dyrektor Museum für Volkskunde w Wiedniu; Kurt Dittmer, dyrektor Völkerkundemuseum w Berlinie; Eduard Holzmaier, kustosz w Wiener Münzkabinett; Josef Mader, dyrektor Wiener Gobelinmanufaktur; Leopold Ruprecht, dyrektor Waffensammlung w Kunsthistorisches Museum w Wiedniu. Zespół ten uzupełniali wiedeńscy konserwatorzy: Ingeborg Spann, Eduard Kneisel i Franz Sochor³⁷.

Skutkiem „prawodawstwa” GG Kajetan Mühlmann został, w randze sekretarza stanu, zatrudniony w Urzędzie Generalnego Gubernatora, w którym objął funkcję Pełnomocnika Specjalnego ds. Rejestracji i Zabezpieczenia Dzieł Sztuki i Zabytków Kultury (Dienststelle des Sonderbeauftragten für die Erfassung und Sicherung der Kunst- und Kulturschätze). Jego Biuro przemianowano w lipcu 1942 r. na Urząd Opieki nad Sztuką Dawną (Amt für die Pflege alter Kunst), a w październiku 1943 r. wcielono bezpośrednio do Głównego Wydziału Nauki i Nauczania³⁸.

³⁶ AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202/I-51, Straty kulturalne (Rozdz. IX. Muzea i zbiory), k. 102; zob. również: A. Mężyński, *Kommando Paulsen. Organisierter Kunstraub in Polen 1942–45*, Köln 2000; J. Jacobs, *Peter Paulsen. Ein Wanderer zwischen den Welten* [w:] *Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und ostdeutsche Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945*, red. A. Leube, Heidelberg 2002; J. Hofinger, *Nationalsozialismus in Salzburg. Opfer. Täter. Gegner*, Innsbruck 2018.

³⁷ AAN, MKiS, 387/85, Dokumentacja w sprawie wywozu i zniszczenia mienia kulturalnego Polski przez władze niemieckie, k. 51–53.

³⁸ Verordnungsblatt über das Amt für die Pflege alter Kunst, 27 VII 1942, VBlGG 1942, 419; AAN, MKiS, Biuro Rewindykacji i Odszkodowań, sygn. 387/4, Dr Josef Mühlmanns Tätigkeit in Polen 1939–1940, k. 49–54; AAN, MKiS, sygn. 387/85, Dokumentacja w sprawie wywozu i zniszczenia mienia kulturalnego Polski przez władze niemieckie, k. 51–53; E. Kobierska-Motas, *Działalność specjalnego pełnomocnika*

Konfiskowane dobra kultury gromadzono w stolicy GG, Krakowie, m.in. w pomieszczeniach magazynowych Wawelu i Biblioteki Jagiellońskiej. Podzielono je na trzy kategorie. Pierwsza obejmowała najwybitniejsze dzieła rangi światowej, o których przeznaczeniu decydować miał osobiście Adolf Hitler; druga – mniej cenne przedmioty, pozostające do dyspozycji generalnego gubernatora, przeznaczone do wyposażania reprezentacyjnych budynków; trzecia zaś – przedmioty o najmniejszej wartości artystycznej, udostępniane do dekoracji wnętrz urzędowych³⁹. Dokumentacją procesu konfiskat stał się katalog *Sichergestellte* [zabezpieczone] *Kunstwerke im Generalgouvernement* – ilustrowany dokument wydrukowany w 1940 r. dla najważniejszych urzędników III Rzeszy⁴⁰.

Kierowane przez Mühlmanna urzędy pozostawały często w sporach kompetencyjnych ze strukturami GG, w tym z Głównym Zarządem Muzeów, wyrażającymi „autonomię zarządczą” tego tworu *quasi*-państwowego oraz samego Hansa Franka. Przykładem jest zatarg o sposób wykonywania nadzoru nad „zabezpieczonymi” dobrami kultury. Referent ds. Sztuki i Nieruchomości (Referent für Kunst und Grundbesitz) w Kancelarii Generalnego Gubernatora Wilhelm Ernst von Palézieux przygotował latem 1943 r. raport dotyczący warunków przechowywania tych obiektów. Przeprowadzona na jego podstawie kontrola nie stwierdziła uchybień, jednak w jej następstwie zajmowany przez Mühlmanna urząd zlikwidowano. Warto zaznaczyć, że do końca istnienia GG nie nastąpiło formalne przekazanie „zabezpieczonych” dóbr kultury pod nadzór Palézieux, współpracującego w tym obszarze z Głównym Zarządem Muzeów⁴¹.

Problematyka „zabezpieczenia” polskich dóbr kultury jest nieporównanie lepiej rozpoznana niż struktury okupacyjnego nadzoru muzealnego. Niemniej postulatem badawczym pozostaje analiza porównawcza zasobów źródłowych Instytutu Pamięci Narodowej i Bundesarchiv⁴². Warte rozpoznania są również wątki dotyczące przedwojennej genezy rabunku dziedzictwa kulturowego⁴³.

do spraw zabezpieczenia dzieł sztuki i zabytków kultury w GG [w:] Zbrodnie i sprawcy: ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980, s. 715, 716.

³⁹ IPN, sygn. GK 196/298, k. 186; A. Szyszko-Bohusz, *Wawel pod okupacją niemiecką. Wspomnienia z lat 1939–1945* [w:] *Kraków w latach okupacji 1939–1945. Studia i materiały*, Kraków 1949–1957; AAN, MKiS, sygn. 387/85, Dokumentacja w sprawie wywozu i zniszczenia mienia kulturalnego Polski przez władze niemieckie, k. 97, 102.

⁴⁰ K. Sroczyńska [recenzja katalogu], BHSiK 1946, nr 3–4, s. 209–210.

⁴¹ AAN, MKiS, sygn. 387/85, Dokumentacja w sprawie wywozu i zniszczenia mienia kulturalnego Polski przez władze niemieckie, k. 84–85; S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka*, Warszawa 1956, s. 131–134; E. Kobierska-Motas, *Działalność specjalnego pełnomocnika...*, s. 719.

⁴² IPN, Rząd GG, sygn. GK 94/6046–6052, materiały nt. „zabezpieczenia” dóbr kultury w muzeach i zbiorach; por. Bundesarchiv, Kanzlei des Generalgouverneurs, sygn. R 52-II 274–279, Erlasse und Anordnungen 1939–45 (np.: Sicherstellung und Beschlagnahme von Kunst- und Kulturgütern aus polnischen Museen, Bibliotheken, Archiven, Institutionen und privaten Sammlungen).

⁴³ Adolf Szyszko-Bohusz zeznawał, że w 1937 r. „zgłosił się na Wawelu, w biurze Kierownictwa Odnowienia Zamku [którym kierował autor relacji], prof. historii sztuki na Uniwersytecie we Wrocławiu, Dagobert Frey, wykazując się upoważnieniem naszego Ministerstwa [Wyznań Religijnych i Oświecenia

STUDIUM PRZYPADKU – PRZYGOTOWANIE INSTRUMENTU KULTURPOLITIK (MUZEUM TATRZAŃSKIE W ZAKOPANEM)

Wspomniane zadania Głównego Zarządu Muzeów miały na celu – standardowe dla działalności tego typu instytucji – uporządkowanie zasobów podlegających mu placówek celem stworzenia sprawnego instrumentu ideologizacji. Przykładem takich działań były wizytacje przeprowadzone w drugim kwartale 1940 r. na zlecenie Abteilung Kultur und Unterricht. Gruppe Kunst: Museen und Sammlungen (Wydział Kultury i Nauczania. Grupa Sztuka: Muzea i zbiory) w lokalnych muzeach dystryktu krakowskiego, m.in. 9 maja 1940 r. w Tatra-Museum (przed wojną Muzeum Tatrzańskie im. dra Tytusa Chałubińskiego w Zakopanem). Autorem raportów powizytacyjnych był referent muzeów Anton Plügel⁴⁴.

Wspomniana placówka została założona przez Towarzystwo „Muzeum Tatrzańskie” w 1888 r. Mieściła się w budynku przy ul. Krupówki 10, wybudowanym w latach 1913–1922. W okresie 1921–1965 jej kierownikiem, a zarazem, do 1939 r., jedynym pracownikiem etatowym był Juliusz Zborowski. Pomagała mu, jako wolontariusz, jego żona Irminda⁴⁵. W latach trzydziestych muzeum było otwarte codziennie przez trzy godziny przed południem, zaś od lipca do września dodatkowo trzy godziny po południu⁴⁶. W okresie poprzedzającym okupację opłata za wstęp wynosiła 50 gr od osoby, bilet zbiorowy kosztował 30 gr od członka grupy, szkolny zaś – 10 gr. Frekwencja roczna wynosiła ok. 12 tys. zwiedzających. Obok minimalnej obsady kadrowej, problemem były ograniczone przestrzenie wystawowe i magazynowe oraz prowizoryczny – aczkolwiek systematycznie uzupełniany z dotacji MWRiOP oraz Funduszu Pracy – inwentarz zbiorów, które liczyły ok. 8700 przedmiotów. Roczny budżet instytucji wynosił ok. 30 tys. zł⁴⁷.

Publicznego], polecającym uprzystępnienie mu wszelkich naszych zbiorów. Prof. Frey podróżował po Polsce dwa lata, notując wszystkie zabytki ruchome w całej Polsce, nadające się ze względu na swą wartość zabytkową lub artystyczną do wywozu do Niemiec”, za: IPN, sygn. GK 196/298, k. 174–175; zob. również: K. Kaczmarek-Löw, *Dagobert Frey we Wrocławiu. Śląsk i Polska w dialogu historii sztuki i polityki*, <https://wuwr.pl/quart/article/view/17233/15500>, dostęp 4 VII 2025 r.

⁴⁴ J. Świątek, *Plany niemieckich władz...*, s. 146 i n.; celem uzupełnienia ustaleń Autora artykułu wskazana kwerenda porównawcza w: AAN, Rząd GG, sygn. 1461/1, dystrykt krakowski, sprawozdawczość muzeów w: Jarosławiu, Nowym Sączu, Rabce, Sanoku, Tarnowie.

⁴⁵ Narodowy Instytut Muzeów (dalej: NIM), Kartoteka Muzeów (dalej: KM), Ankieta do informatora „Muzea w Polsce”, k. 3; AAN, MWRiOP, sygn. 7006, kwestionariusze statystyczne, k. 592–600; A. Nadolska-Styczyńska, *Zamiast wstępu... Znane, cenione, pomijane, zapomniane... Rzecz o prekursorach polskiego muzealnictwa o tematyce etnograficznej (1888–1939)* [w:] *Żywe ognia. Wybór tekstów polskich etnografek (1888–1939)*, red. A. Tołysz et al., Warszawa 2022, s. 35–37.

⁴⁶ AAN, MWRiOP, sygn. 7003, k. 211, 212, kwestionariusz statystyczny GUS z 1932 r.

⁴⁷ *Ibidem*, sygn. 7006, k. 602–604, 605, kwestionariusz statystyczny MWRiOP z 1936 r.

Wizytacja niemieckiego urzędnika potwierdziła problemy infrastrukturalne i organizacyjne, techniczną przestarzałość ekspozycji oraz – co oczywiste – jej ideową nieadekwatność do celów okupanta. Nie mogła ona przedstawiać niemieckim zwiedzającym „rzeczywistych cech i wartości narodowości góralskiej”, a tym samym wypełniać roli Heimatmuseum. Efektem wizytacji była m.in. nowa koncepcja prezentacji zbiorów oraz wytyczne dotyczące zagospodarowania pomieszczeń. Założenia scenariusza wystawy odwoływały się do koncepcji muzeum rasoznawczego, uwzględniającego m.in. stałą ekspozycję antropologii porównawczej III Rzeszy i GG, zakładającej, że „przez porównanie można wykazać rasową niższość ludności GG i wywieść stąd jej niezdolność do kształtowania własnego losu”⁴⁸.

Projektowana koncepcja nie została doprowadzona do końca. Władze okupacyjne często podejmowały działania nastawione na szybki efekt propagandowy, ale wymagające jeszcze dodatkowego rozpoznania badawczego, jak otwarcie 27 października 1943 r. w gmachu Biblioteki Jagiellońskiej dostępnego dla Polaków „muzeum” Fryderyka Chopina⁴⁹. Projekty bardziej zaawansowane okazywały się niekiedy trudne w realizacji ze względu na skutki kompetencyjnych kolizji pomiędzy poszczególnymi strukturami. Na przykład w Museum der Stadt Warschau planowano stworzyć dział niemiecki, jednak okazało się to niemożliwe, gdyż niezbędne eksponaty „zabezpieczył” specjalny pełnomocnik⁵⁰.

STUDIUM PRZYPADKU – ŻYCIE CODZIENNE MUZEUM LOKALNEGO (MUZEUM LUBELSKIE W LUBLINIE)

Komitet Założycielski tej placówki powstał w 1905 r. przy Lubelskim Towarzystwie Rolniczym. W 1911 r. swoje zbiory przekazała mu Sekcja Muzealna lokalnego oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (PTK). Finalnie założycielem omawianej instytucji zostało stowarzyszenie Muzeum Lubelskie w Lublinie. Wybuch Wielkiej Wojny odroczył rozpoczęcie jej działalności do 1921 r., kiedy to trafiły doń zbiory z Muzeum Ziemi Położonych między Wisłą a Bugiem w Nałęczowie⁵¹.

⁴⁸ J. Świątek, *Plany niemieckich władz...*, s. 149–151.

⁴⁹ S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka...*, s. 120; zob. również: <https://niemieckikrakowblog.wordpress.com/2023/12/28/hans-frank-tworzy-muzeum-chopina-w-krakowie/>; <https://historia.rp.pl/historia/art16708951-fortepiany-chopina-prawdziwe>, dostęp 4 VII 2025 r.

⁵⁰ AAN, MKiS, sygn. 387/85, Dokumentacja w sprawie wywozu i zniszczenia mienia kulturalnego Polski przez władze niemieckie, k. 69, 88; *Raporty Ludwiga Fischera...*, s. 279 (raport za luty 1941 r.), 337 (za maj 1941 r.), 552 (za kwiecień 1942 r.), 725 (za październik–listopad 1943 r.).

⁵¹ NIM, KM, Ankieta do informatora „Muzea w Polsce”, k. 4; *100 lat Muzeum Lubelskiego 1906–2006. 100 najciekawszych zabytków ze zbiorów własnych*, red. G. Jakimińska, Z. Nasalski, Lublin 2006, s. 19, 25, 29; AMNL, Archiwalia Wiktora Ziółkowskiego, sygn. VII, Historia Muzeum Lubelskiego w Lublinie

Według danych MWRiOP za 1936 r. muzeum zajmowało powierzchnię 463 m², czynne było codziennie od godz. 10.00 do 15.00, a w niedzielę do 14.00. Opłata za wstęp dla dorosłych wynosiła 50 gr od osoby, dla młodzieży i wycieczek – 20 gr. Liczba zwiedzających w ciągu roku sięgała 3,5 tys. Muzeum nie posiadało jednak kompletnego inwentarza zbiorów. Ograniczeniem jego działalności był roczny budżet na poziomie ok. 3 tys. zł, wliczając doraźne zasiłki wspomnianego ministerstwa, Zarządu Miasta czy Funduszu Pracy, pozwalające na czasowe zwiększanie zatrudnienia z dwóch do czterech osób⁵². Nic dziwnego, że w trakcie wizytacji, przeprowadzonej w maju 1937 r. na zlecenie działającej przy MWRiOP Państwowej Rady Muzealnej, wyrażono życzenie, „by jak najprędzej Muzeum mogło się wyprowadzić z dotychczasowych pomieszczeń bardzo wilgotnych i za szczupłych”⁵³. W 1938 r. wybudowano nowoczesny budynek, uzyskując nowe przestrzenie wystawiennicze i magazynowe, uwzględniające potencjalne wyzwania wojenne. Była to jedna z ważniejszych inwestycji w ówczesnym muzealnictwie⁵⁴.

W końcu września 1939 r. Niemcy przejęli kontrolę nad placówką. W pierwszych tygodniach okupacji po jej zasoby sięgali m.in. Karl Ludwig, późniejszy szef Wydziału Propagandy dystryktu, czy Günter Mans, kierownik techniczny Teatru Miejskiego w Lublinie. 15 listopada tego roku Ernst Königer odebrał zbiory Muzeum Śląskiego w Katowicach, zdeponowane w Lublinie we wrześniu. Skutkiem grudniowego rozporządzenia o „zajęciu przedmiotów sztuki”, na początku lutego 1940 r. kontrolę nad muzeum powierzono Wydziałowi Propagandy dystryktu, którego urzędnicy obficie wynosili przedmioty z sal wystawowych i magazynów, używając ich do wyposażania wnętrz urzędowych i prywatnych bądź jako rekwizytów teatralnych. Oszacowano po wojnie, że skutkiem tego procederu placówka straciła ok. 70 proc. zbiorów⁵⁵.

W kwietniu 1941 r. w jej budynku Niemcy ulokowali nowe muzeum dystryktowe, którym do lipca 1944 r. kierował inspektor szkolny Hans Dunker. Część pomieszczeń wykorzystywano do przechowywania skonfiskowanych księgozbiorów publicznych i prywatnych, przy okazji usuwając i niszcząc wyposażenie wystawiennicze, np. przeszkłone gabloty. W strukturze placówki uwzględniono Museumbildstelle (magazyn działu historyczno-artystycznego, zbiory etnograficzne, pracownię inwentaryzacyjną, biura administracyjne) i Dunkelkammer (pracownię fotograficzną). W tej ostatniej zatrudniono

za okres od 1 września 1939 r. do 1 listopada 1945 r., k. 71; M. Żywirska, *Muzealnictwo w województwie lubelskim (1939)* [w:] *Żywe ogniwa. Wybór tekstów...*, s. 378–385.

⁵² AAN, MWRiOP, sygn. 7005, k. 202–204.

⁵³ *Ibidem*, sygn. 7001, k. 293–295; A. Merta-Staszczak, *Rady muzealne jako nadrzędne jednostki organizacji muzeów i ochrony zabytków w Polsce w latach 1918–1939*, „Ochrona Zabytków” 2021, nr 2, s. 155–157.

⁵⁴ 100 lat..., s. 37; AMNL, Archiwalia Wiktora Ziółkowskiego, sygn. VII, Historia Muzeum Lubelskiego w Lublinie za okres od 1 września 1939 r. do 1 listopada 1945 r., k. 72.

⁵⁵ AMNL, Archiwalia Wiktora Ziółkowskiego, sygn. VII, Historia Muzeum Lubelskiego w Lublinie za okres od 1 września 1939 r. do 1 listopada 1945 r., k. 69, 70–71; NIM, KM, Ankieta do informatora „Muzea w Polsce”, k. 4; 100 lat..., s. 39, 41.

Mieczysława Rotblitta, który fotografował do celów inwentaryzacyjnych, traktowanych przez Niemców jako istotne, zachowane eksponaty (np. stroje ludowe, rzeźby kościelne, okazy ornitologiczne), a także elementy urbanistycznej przestrzeni miasta. Wskutek opisanych zmian przedwojenną powierzchnię omawianej instytucji (800 m²) ograniczono do około jednej czwartej⁵⁶.

Historia muzealnictwa lokalnego podczas okupacji pozostaje przedmiotem badań, realizowanych również w samych placówkach muzealnych, np. w Muzeum Narodowym w Lublinie, będącym następcą prawnym Muzeum Lubelskiego⁵⁷.

DZIAŁALNOŚĆ POLSKICH STRUKTUR KONSPIRACYJNYCH ORAZ WŁADZ NA UCHODŹSTWIE (REJESTROWANIE STRAT WOJENNYCH, PRZYGOTOWANIA DO RESTYTUCJI DÓBR KULTURY)

Przypomnijmy, że celowego niszczenia w czasie walk oraz konfiskat dóbr państwa okupowanego zabraniał IV protokół konwencji haskiej z 1907 r.⁵⁸ 30 listopada 1939 r. Prezydent RP na uchodźstwie wydał dekret o nieważności aktów prawnych władz okupacyjnych, który stanowił, iż „wszelkie akty prawne i zarządzenia władz okupujących terytorium Państwa Polskiego, jeżeli wykraczają poza granice tymczasowej administracji okupowanym terytorium, są, zgodnie z postanowieniami IV-ej Konwencji haskiej z 1907 roku o prawach i zwyczajach wojny lądowej, nieważne i niebędą”⁵⁹. Dopełnieniem tego dokumentu był prezydencki dekret z 30 marca 1943 r. o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne⁶⁰.

W Polskim Państwie Podziemnym zagadnieniami kultury (w tym muzealnictwem) zajmowały się przede wszystkim dwa departamenty Delegatury Rządu RP na Kraj: Likwidacji Skutków Wojny oraz Oświaty i Kultury, a w szczególności stanowiący część tego drugiego Dział Kultury i Sztuki, złożony z dwóch zespołów: zabytków oraz muzeów i zbiorów. Do ich zadań należało dokumentowanie konfiskat dokonywanych przez

⁵⁶ AMNL, Archiwalia Wiktora Ziółkowskiego, sygn. VII, Historia Muzeum Lubelskiego w Lublinie za okres od 1 września 1939 r. do 1 listopada 1945 r., k. 69, 69v, 70, 74; R. Olkowski, *Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych...*, t. 1, s. 100–101, 103–104, 105; *100 lat...*, s. 41.

⁵⁷ Przykładowe obszary kwerend: AAN, Rząd GG, sygn. 1462, 1473, 1482, 1493, materiały dot. muzeów w Lublinie; IPN, Rząd GG, sygn. GK 94/6046, protokoły „zabezpieczenia” dóbr kultury, m.in.: w Muzeum Lubelskim w Lublinie.

⁵⁸ C. Berezowski, *Ochrona prawno-międzynarodowa zabytków i dzieł sztuki w czasie wojny*, Warszawa 1948, s. 44–55, 94–95, 100–103, 108–109.

⁵⁹ *Monitor Polski*, 23 XII 1939 r., nr 285–288, s. 1–2.

⁶⁰ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (dalej: DzU) 31 III 1943 r., nr 3, poz. 6.

okupanta, m.in. w celu przygotowywania przez polskie władze na uchodźstwie odpowiednich wniosków rewindykacyjnych oraz propozycji zapisów traktatu pokojowego⁶¹.

Kierownictwo Walki Cywilnej, odpowiedzialne za podtrzymywanie w społeczeństwie polskim postaw oporu, rekomendowało: „Pracowników naukowych i kulturalnych obowiązuje prowadzenie możliwie szczegółowej rejestracji aktów gwałtu okupanta w stosunku do kultury polskiej i polskich pracowników naukowych, artystycznych i kulturalnych. Losy konfiskowanych, rozproszonych zbiorów należy jak najpilniej śledzić i zawiadamiać o nich właściwe czynniki polskie”⁶². Stanisław Lorentz, kierujący Działem Kultury i Sztuki, zeznał w trakcie powojennych przesłuchań przed Sądem Okręgowym w Warszawie, że „w ciągu całego okresu okupacji włącznie z powstaniem” prowadził „szczegółowe zapiski w sprawie niszczenia przez Niemców [sic!] polskiego mienia kulturalnego”⁶³. Materiały przechowywał w Muzeum Narodowym „w dziale katalogów i inwentarzy muzealnych”, w „magazynie bibliotecznym, między kartkami nierozciętych książek” czy „w magazynie obrazów – za blejtrami”⁶⁴.

Na Zachodzie odbiorcą prac Delegatury, a bezpośrednio – Departamentu Likwidacji Skutków Wojny, było powstałe w 1940 r. Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych w Ministerstwie Informacji i Dokumentacji. Po ewakuacji do Wielkiej Brytanii znalazło się ono w składzie Biura Prac Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych tego resortu, a od lipca 1942 r. – w Ministerstwie Prac Kongresowych. Władze RP na uchodźstwie otrzymały m.in.: „Prowizoryczne zestawienie strat wojennych Państwa Polskiego sporządzone na koniec lutego 1940 r. (pierwsze przybliżenie)”⁶⁵, „Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej za okres od 1 września 1939 do 1 grudnia 1940 r.”⁶⁶ oraz

⁶¹ G. Górski, *Administracja Polski Podziemnej w latach 1939–1945. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1995, s. 314–316, 319–324; W. Grabowski, *Delegatura Rządu RP na Kraj 1940–1945*, Warszawa 1995, s. 106; *Sprawozdanie Departamentu Likwidacji Skutków Wojny Delegatury Rządu RP na Kraj, luty 1945*, „Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956” 1993, nr 1, s. 45, 56; W. Kowalski, *Likwidacja skutków...*, s. 109–110.

⁶² *Instrukcja ramowa dla pracowników naukowych i kulturalnych [w:] Instrukcje walki cywilnej*, oprac. P. Majewski, „Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956” 1995, nr 3, s. 95–96; zob. również: *idem*, *Z frontu walki cywilnej. Przyczynek do dziejów Kierownictwa Walki Cywilnej i Kierownictwa Walki Podziemnej na obszarze Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Kwartalnik Historyczny” 2012, nr 4.

⁶³ Zeznanie z 4 VI 1946 r., za: IPN, sygn. GK 196/298, k. 154; Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie (dalej: AMNW), Archiwum Stanisława Lorentza (dalej: ASL), Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków, sygn. 30, k. 11–12.

⁶⁴ S. Lorentz, *W Muzeum i gdzie indziej [w:] Walka o dobrą kulturę. Warszawa 1939–1945*, t. 1, red. S. Lorentz, Warszawa 1970, s. 22–23.

⁶⁵ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego, Archiwum Stanisława Kota, sygn. 47, k. 6, 49–50, 127–128, 134–136, 248.

⁶⁶ *Ibidem*, sygn. 71, k. 1, opublikowane w: *Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie 1 IX 1939 – 1 XI 1940 r. Raport z archiwum politycznego prof. Stanisława Kota*, oprac. J. Gmitruk *et al.*, Warszawa 1999.

raport „Straty kulturalne”, datowany na marzec 1944 r., dokumentujący stan do końca roku 1943. Uwzględniono w nim instytucje dotknięte niemiecką *Kulturpolitik* w Warszawie (np. Zamek Królewski, Łazienki Królewskie, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Muzeum Wojska, Muzeum Narodowe, Zbiory Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych), Krakowie (Skarbiec Katedralny na Wawelu, Muzeum Narodowe i Muzeum Książąt Czartoryskich), Lwowie (Muzeum Książąt Lubomirskich) oraz w ośrodkach regionalnych i lokalnych, jak Lublin czy Sandomierz⁶⁷.

Biuro, kierowane przez Karola Estreichera, gromadziło dokumentację strat w formie kartotek obejmujących muzea publiczne, zbiory prywatne oraz nieruchomości zabytkowe⁶⁸. „Gdy na wiosnę roku 1944 ruszyły sprawy rewindykacyjne na terenie międzynarodowym, Polska była jedynym krajem, który miał przygotowane materiały i wypracowaną metodę. Istnieją trzy kartoteki, które są podstawą działania Biura: 1. Kartoteka miejscowości, w której wedle miejscowości są omówione straty naszych instytucji. 2. Kartoteka rzeczowa, w której poszczególne przedmioty wedle rodzaju są notowane. 3. Kartoteka personalna obejmująca nazwiska Niemców, którzy w Polsce rabowali, a którzy są teraz aresztowani i przesłuchiwani” – rekapitulował w powojennej korespondencji Estreicher⁶⁹.

W sierpniu 1941 r. do Biura Prac Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych trafiły „Uwagi i projekty wniosków w sprawie Traktatu Pokoju. Zagadnienie strat i odszkodowań kulturalnych”, a w roku następnym – dokument „Straty w muzeach i zbiorach sztuki oraz zniszczenia wojenne w budowlach zabytkowych na ziemiach polskich”. W „Tezach w sprawie układu wstępnego dotyczącego stosunków z Niemcami po ukończeniu działań wojennych”, przygotowanych w październiku i listopadzie 1942 r. z uwzględnieniem tych dokumentów, zakładano, że „władze niemieckie będą zobowiązane do czynienia wszelkich ułatwień władzom sprzymierzonych w ich akcji szukania i identyfikacji przedmiotów o wartości naukowej, historycznej lub artystycznej, pochodzących z terytoriów państw alianckich [...]. Przedmioty zidentyfikowane winny być natychmiast przekazane władzom sprzymierzonych w stanie nienaruszonym. [...] O ile przedmioty wyżej wymienione zostały włączone do jakiegokolwiek zbioru i potem zaginęły, władze zainteresowanego państwa sprzymierzonego mają prawo objęcia tytułem zastawu innych przedmiotów według swojego wyboru”⁷⁰. W dokumentach powstałych w kolejnych latach wojny zakładano również zobowiązanie pokonanych Niemiec do wydania, w ciągu sześciu tygodni od uprawomocnienia się traktatu pokojowego, wszystkich dokumentów dotyczą-

⁶⁷ AAN, Delegatura Rządu RP na Kraj, 202/I-51, Straty kulturalne, k. 97, 108–117 (Rozdz. IX. Muzea i zbiory), 125 (Rozdz. X. Architektura zabytkowa i pomniki).

⁶⁸ W. Kowalski, *Udział Karola Estreichera...*, s. 24–26.

⁶⁹ K. Estreicher, *Dziennik wypadków*, t. 1: 1939–1945..., s. 777–779: korespondencja Estreichera z Lorentzem, 14 VI 1945 r.

⁷⁰ Dokumenty przywoływane za: AAN, Ministerstwo Prac Kongresowych (dalej: MPK), sygn. 52, k. 1, 5, 6, 7, 8, 9–10, 11.

cych rabunku dóbr kultury, odbudowy zabytków architektury świeckiej i kościelnej oraz „dostarczenia obiektów zastępczych z własnych zbiorów według wyboru strony polskiej”. W tym kontekście wymieniono zbiory Kaiser-Friedrich-Museum (malarstwo, z wyjątkiem szkoły niemieckiej, rzeźby średniowieczne i renesansowe), Deutsches Museum w Berlinie (malarstwo niderlandzkie) oraz Gemäldegalerie w Dreźnie⁷¹.

Warto podkreślić, że odpowiedzialność struktur podziemnych za dziedzictwo kulturowe dotyczyła również takich sytuacji, jak walki frontowe czy powstańcze. Przykładem realizacji tego *sui generis* zarządzania kryzysowego były działania ratownicze podejmowane w trakcie Powstania Warszawskiego oraz po jego upadku (tzw. akcja pruszkowska), które pozwoliły na wywiezienie ze stolicy na tyle znaczących zasobów kultury (m.in. muzeów), by umożliwić po 1945 r. instytucjonalną odbudowę jej infrastruktury⁷².

Postulatem badawczym pozostaje analiza historyczna dorobku Ministerstwa Prac Kongresowych, uzupełniająca dominujące w literaturze przedmiotu spojrzenie specjalistów w zakresie prawa międzynarodowego. Wskazane jest również zbadanie wspomnianych przez Estreichera kartotek Niemców, zaangażowanych w realizację *Kulturpolitik*⁷³. Warte rozwinięcia są również badania nad realizowanymi w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego „pracami przyszłościowymi” w zakresie związanym z kształceniem kadr muzealnych⁷⁴ oraz projektowaniem powojennego systemu zarządzania muzeami (np. koncepcja Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków, powołanej na mocy uchwały Rady Ministrów z 13 lutego 1945 r.)⁷⁵.

PODSUMOWANIE

Nie byłoby błędem stwierdzenie, że przestępstwa wobec dziedzictwa kulturowego nie znalazły się w centrum działań powojennego wymiaru sprawiedliwości. W sentencji wyroku, wydanego 3 marca 1947 r. przez Najwyższy Trybunał Narodowy w procesie

⁷¹ *Ibidem*, sygn. 222, Memoriały i tezy rewindykacyjne, k. 8–23; AAN, MKiS, sygn. 387/111, odszkodowania za Zamek Królewski w Warszawie.

⁷² Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie, Archiwum Jana Zachwatowicza, nr 127, Archiwum akcji zabezpieczenia po Powstaniu Warszawskim; zob. również: AMNW, ASL, sygn. 26. Na marginesie akcji pruszkowskiej zob. również: P. Majewski, *Akcja Pruszkowska...*

⁷³ Przykładowe obszary kwerend: AAN, MPK, sygn. 205, 206, 207, 208, 212, materiały na temat strat kulturalnych pod okupacją niemiecką; AAN, sygn. 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, zestawienia Niemców działających w obszarze kultury.

⁷⁴ P. Majewski, *Uniwersytet czasu wojny* [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, red. P.M. Majewski, Warszawa 2016, s. 428–535.

⁷⁵ AAN, MKiS, sygn. 73, Ministerstwo Kultury i Sztuki. Sprawozdanie z działalności za rok 1945, k. 1–18, opublikowane w: *Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach...*, s. 90; AMNW, ASL, sygn. 30, Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków, k. 1.

Ludwiga Fischera, znalazły się przestępstwa przeciwko dobrom kultury („zabór szeregu przedmiotów artystycznej wartości z Muzeum Narodowego w Warszawie; zdewastowanie i zniszczenie za pośrednictwem podwładnych sobie organów Zamku Królewskiego w Warszawie; zabór i użycie gmachu Zachęty na »Haus der deutschen Kultur«”), nie były one jednak kluczowe dla wymiaru kary⁷⁶.

Sąd Okręgowy w Krakowie skazał 10 lipca 1948 r. wspomnianego powyżej Palézieux na 5 lat więzienia, utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych na lat 5 oraz konfiskatę mienia. 9 grudnia 1948 r. Sąd Najwyższy utrzymał wyrok⁷⁷. Paradoksalnie skazany nie był najgorzej oceniany przez Polaków. Profesor Szyszko-Bohusz, zeznając przed krakowskim Sądem Okręgowym 23 lutego 1946 r., wskazywał, że Palézieux pozostawił mu „notatki w końcu czerwca 1944 przy sposobności wręczania kluczków do schronu pod wschodnim skrzydłem zamku [na Wawelu], gdzie zgromadzone były niewywiezione jeszcze wówczas najcenniejsze obiekty, objęte katalogiem *Sichergestellte Kunstwerke*”. Notatki zawierały informacje, „dokąd zostały wysłane, względnie komu zostały darowane niektóre z przedmiotów w schronie brakujących”⁷⁸.

W powojennej Polsce, pożytkując również dorobek Polskiego Państwa Podziemnego i władz uchodźczych, podsumowano straty wojenne w dziedzinie kultury. Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów oszacowało je w 1947 r. na kwotę 5 365 mln zł, co stanowiło 43 proc. wartości zasobu kulturalnego Polski⁷⁹.

Kwestia odszkodowawczego podsumowania wojny i okupacji w obszarze kultury łączy rezultaty naukowych badań historycznych z wyzwaniem polityki jako powinności. Pozostaje ona otwarta, podobnie jak postulaty badawcze, dotyczące sytuacji instytucji chroniących w omawianym okresie dobra kultury na ziemiach polskich poza GG, w innych krajach Europy zajętych przez III Rzeszę, czy też wykorzystania organizacyjnych rozwiązań z czasu okupacji i ich skutków (centralizacja nadzoru, upaństwowienie instytucji) w systemie zarządzania kulturą po 1945 r. Tak więc 80 lat po zakończeniu II wojny światowej trudno uznać badania za wyczerpane⁸⁰.

⁷⁶ Za: *Walka o dobra kultury...*, t. 2, s. 565–566.

⁷⁷ IPN, sygn. GK 255/607, akta w sprawie Wilhelma Ernsta Palézieux.

⁷⁸ IPN, sygn. GK 196/298, k. 169–170, 188; A. Szyszko-Bohusz, *Wawel pod okupacją niemiecką...*, luty 1946 r.

⁷⁹ AAN, Biuro Odszkodowań Wojennych, sygn. 11, Zestawienie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945, 1947, k. 35 i n.; zob. również: AAN, BOW, sygn. 10, Zestawienie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945, 1946, k. 16–17, 27, 29, 49–50, metody obliczania strat w dziedzinie kultury; *Stan posiadania, zarejestrowania i zinventaryzowania zabytków naszych muzeów w rozbiu na województwa*, „Biuletyn Informacyjny Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków” 1962, nr 43.

⁸⁰ Najnowszym opracowaniem strat wojennych w dziedzinie kultury jest: M. Klusek, T. Luterek, *Straty Rzeczypospolitej Polskiej w zakresie dóbr kultury i sztuki podczas II wojny światowej* [w:] *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945*, t. 1, Warszawa 2022, s. 252–297.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Biuro Odszkodowań Wojennych,
Delegatura Rządu RP na Kraj,
Ministerstwo Kultury i Sztuki,
Ministerstwo Prac Kongresowych,
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego,
Rząd Generalnego Gubernatorstwa.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

Rząd Generalnego Gubernatorstwa.

Archiwum Muzeum Narodowego w Lublinie

Archiwalia Wiktora Ziółkowskiego.

Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie

Archiwum Stanisława Lorentza.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego

Główny Wydział Nauki i Nauczania.

Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego

Archiwum Stanisława Kota.

Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie

Archiwum Jana Zachwatowicza.

Bundesarchiv

Kanzlei des Generalgouverneurs,
Reichskanzlei.

Narodowy Instytut Muzeów

Kartoteka Muzeów w Polsce.

Edycje źródeł

- Akta Mariana Gieyszтора*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk” 1977, nr 20.
- Cywilna obrona Warszawy we wrześniu 1939 r. Dokumenty, materiały prasowe, wspomnienia i relacje*, red. L. Dobroszycki et al., Warszawa 1965.
- Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie 1 IX 1939 – 1 XI 1940 r.*, oprac. J. Gmitruk et al., Warszawa 1999.
- Estreicher K., *Dziennik wypadków*, t. 1: 1939–1945, Kraków 2001.
- Estreicher K., *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939–1944 wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży*, oprac. Z. Witek, Kraków 2003.
- Exodus Warszawy. Ludzie i miasto po powstaniu 1944*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz et al., Warszawa 1992–1995.
- Instrukcje walki cywilnej*, oprac. P. Majewski, „Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956” 1995, nr 3.
- Komendantura Wehrmachtu Warszawa i Grupa Korpusna von dem Bach*, cz. 1, t. 1: *Źródła niemieckie do Powstania Warszawskiego*, red. N. Bączyk et al., Warszawa 2024.
- Klukowski Z., *Zamojszczyzna*, t. 1: 1918–1943; t. 2: 1944–1959, oprac. A. Knyt, Warszawa 2008.
- Lorentz S., *Muzeum Narodowe podczas Powstania Warszawskiego (sierpień–wrzesień 1944 r.). Fragment pamiętnika*, „Muzealnictwo” 1996, nr 13.
- Lorentz S., *W Muzeum i gdzie indziej [w:] Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*, t. 1, red. S. Lorentz, Warszawa 1970.
- Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, oprac. M.M. Drozdowski et al., Warszawa 1974.
- Mały rocznik statystyczny Polski. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Londyn 1941
- Miechowski Z., *Dziennik z powstania warszawskiego*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 2019, nr 8.
- Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach 1918–1998*, oprac. A. Siciński et al., Warszawa 1998.
- Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, oprac. L. Dobroszycki et al., Warszawa 1972.
- Polskie Dokumenty Dyplomatyczne: 1938*, red. M. Kornat et al., Warszawa 2007; *1939 (styczeń–sierpień)*, red. S. Żerko et al., Warszawa 2005; *1939 (wrzesień–grudzień)*, red. W. Rojek et al., Warszawa 2007; *1940*, red. M. Hułas, Warszawa 2010; *1941*, red. J. Tebinka, Warszawa 2013; *1942*, red. M. Hułas et al., Warszawa 2023; *1943*, red. J. Tebinka et al., Warszawa 2024.
- Raporty Ludwiga Fischera, gubernatora dystryktu warszawskiego, 1939–1944*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz et al., Warszawa 1987.
- Sprawozdanie Departamentu Likwidacji Skutków Wojny Delegatury Rządu RP na Kraj, luty 1945*, „Dokumenty i Materiały Archiwum Polski Podziemnej 1939–1956” 1993, nr 1.
- Szysko-Bohusz A., *Wawel pod okupacją niemiecką. Wspomnienia z lat 1939–1945 [w:] Kraków w latach okupacji 1939–1945. Studia i materiały*, Kraków 1949–1957.
- Walka o dobra kultury 1939–1945. Warszawa 1939–1945*, t. 1–2, red. S. Lorentz, Warszawa 1970.

Źródła niemieckie do Powstania Warszawskiego, t. 1: *Komendantura Wehrmachtu Warszawa i Grupa Korpuśna von dem Bach*, cz. 1: 8 marca – 7 sierpnia 1944 r., red. N. Bączyk et al., Warszawa 2024.

Źródła polskie do Powstania Warszawskiego, t. 1: *Rozkazy dowództwa Powstania Warszawskiego*, cz. 1: 10 czerwca – 2 września 1944 r., red. K. Utracka et al., Warszawa 2021.

Źródła normatywne

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 31 III 1943 r., nr 3.

Monitor Polski, 23 XII 1939 r., nr 285–288.

OPRACOWANIA

Ajewski K., *O losach zbiorów artystycznych Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasińskich w Warszawie w 70. rocznicę otwarcia*, „Muzealnictwo” 2001, nr 43.

Ajewski K., Zadrożny T., *Straty muzeów i kolekcji artystycznych Warszawy w latach 1939–1945* [w:] *Straty Warszawy 1939–1945. Raport*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2005.

Ajewski K., *Zbiory Pałacu Błękitnego, Biblioteki i Muzeum Ordynacji Zamojskiej w Warszawie*, „Muzealnictwo” 1997, nr 39.

Bajek E., *70 lat Muzeum Radomskiego*, „Muzealnictwo” 1994, nr 36.

Barańska I., *W 100-lecie Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej o początkach Muzeum Kaliskiego*, „Muzealnictwo” 2010, nr 51.

Berezowski C., *Ochrona prawno-międzynarodowa zabytków i dzieł sztuki w czasie wojny*, Warszawa 1948.

Błońska D., *W obliczu kataklizmu. Zabezpieczenie zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie przed pierwszą i drugą wojną światową*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 1.

Borowy W., *Tezy ogólne w sprawie rewindykacji i odszkodowań w zakresie kultury i sztuki*, Warszawa 1945.

Chwalba A., *Polska krwawi, Polska walczy. Jak żyło się pod okupacją 1939–1945*, Kraków 2024.

Chwalewik E., *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. 1–2, Warszawa–Kraków 1927.

Dobrowolski T., *Zagadnienie muzealnictwa*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 3–4.

Getter M., *Władze niemieckie okupowanej Warszawy* [w:] *Straty Warszawy 1939–1945. Raport*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2005.

Giergiel T., *Muzeum Ziemi Sandomierskiej – geneza i rozwój*, „Muzealnictwo” 2023, nr 64.

Górski G., *Administracja Polski Podziemnej w latach 1939–1945. Studium historyczno-prawne*, Toruń 1995.

Grabowski W., *Delegatura Rządu RP na Kraj 1940–1945*, Warszawa 1995.

- Grata P., *Od szklanych domów do Piętnastoletniego Planu Rozbudowy Polski. Ewolucja aspiracji modernizacyjnych Rzeczypospolitej w latach 1918–1939* [w:] *Człowiek twórcą historii*, red. C. Kukło, W. Walczak, t. 1: *Człowiek i praca w procesie modernizacji społecznej i gospodarczej*, Białystok 2024.
- Gutschow N., *Obsesja porządku. Niemieccy architekci planują w okupowanej Polsce 1939–1945*, red. A. Paradowska et al., Warszawa 2021.
- Gwoździewicz-Nowakowska P., *120 lat Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Muzealnictwo” 2000, nr 42.
- Hofinger J., *Nationalsozialismus in Salzburg. Opfer. Täter. Gegner*, Innsbruck 2018.
- Hułas M., *Goście czy intruzy? Rząd Polski na Uchodźstwie: wrzesień 1939 – lipiec 1943*, Warszawa 1996.
- Inter arma non silent Musae. *Wojna i kultura 1939–1945*, red. C. Madajczyk, Warszawa 1977.
- Jacobs J., Peter Paulsen. *Ein Wanderer zwischen den Welten* [w:] *Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und ostdeutsche Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933–1945*, red. A. Leube, Heidelberg 2002.
- Jakimińska G., *Muzea na Lubelszczyźnie w latach 1882–1939*, „Muzealnictwo” 2001, nr 43.
- Jakimińska G., Nasalski Z., *100 lat Muzeum Lubelskiego*, „Studia i Materiały Lubelskie” 1981, nr 15.
- Jarocki R., *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa 1981.
- Jarocki R., *Sztuka i krew 1939–1945. Opowieść o ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2012.
- Kaczmarek-Löw K., *Dagobert Frey we Wrocławiu. Śląsk i Polska w dialogu historii sztuki i polityki*, <https://wuwr.pl/quart/article/view/17233/15500>, dostęp 4 VII 2025 r.
- Kłafkowski A., *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, Poznań 1946.
- Klarecki M., *Zrabowana Warszawa. Straty w prywatnych zbiorach i artystycznych kolekcjach mieszkańców Warszawy w latach 1939–1945*, t. 1–2, Warszawa 2024.
- Klessmann Ch., *Die Selbstbehauptung einer Nation. Nationalsozialistische Kulturpolitik und polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939–1945*, Düsseldorf 1971.
- Kłusek M., Luterek T., *Straty Rzeczypospolitej Polskiej w zakresie dóbr kultury i sztuki podczas II wojny światowej* [w:] *Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945*, t. 1, Warszawa 2022.
- Kobierska-Motas E., *Działalność specjalnego pełnomocnika do spraw zabezpieczenia dzieł sztuki i zabytków kultury w GG* [w:] *Zbrodnie i sprawcy: ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980.
- Kowalski W., *Likwidacja skutków wojny w dziedzinie kultury*, Warszawa 1990.
- Kowalski W., *Udział Karola Estreichera w alianckich przygotowaniach do restytucji dzieł sztuki zagrabionych w czasie II Wojny Światowej*, „Muzealnictwo” 1986, nr 30.
- Krawczyk D., *90 lat Muzeum Narodowego w Kielcach*, „Muzealnictwo” 1999, nr 41.
- Kudelski R., *Zaginiony Rafael. Kulisy największej kradzieży nazistów*, Warszawa 2014.
- Lipińska L., *75 lat Muzeum Poczty i Telekomunikacji*, „Muzealnictwo” 1996, nr 38.

- Lorentz S., *Warszawa oskarża. Przewodnik po wystawie urządzonej przez Biuro Odbudowy Stolicy wespół z Muzeum Narodowym w Warszawie, maj–czerwiec 1945*, Warszawa 1945.
- Lorentz S., *Walka o Zamek 1939–1980*, Warszawa 1986.
- Lorentz S., *Wystawy obrazujące zniszczenie Warszawy*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1976.
- Łuczak C., *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Majewski P., *Akcja Pruszkowska. O ratowaniu dóbr kultury po Powstaniu Warszawskim (październik 1944 – styczeń 1945)*, „Sztuka i Krytyka” 2024, nr 10.
- Majewski P., *Muzea w II Rzeczypospolitej a przygotowania państwa polskiego na wypadek wojny*, „Muzealnictwo” 2024, nr 65.
- Majewski P., *Uniwersytet czasu wojny [w:] Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, red. P.M. Majewski, Warszawa 2016.
- Majewski P., *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945*, Warszawa 2005.
- Majewski P., *Z frontu walki cywilnej. Przyczynek do dziejów Kierownictwa Walki Cywilnej i Kierownictwa Walki Podziemnej na obszarze Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Kwartalnik Historyczny” 2012, nr 4.
- Mansfeld B., *Muzea na drodze do samoorganizacji. Związek Muzeów w Polsce 1914–1951*, Warszawa 2000.
- Matusak P., *Edukacja i kultura Polski Podziemnej 1939–1945*, Siedlce 1997.
- Matwijów M., *Mieczysław Gębarowicz (1893–1984). Uczony i opiekun narodowych dóbr kultury*, Warszawa 2013.
- Merta-Staszczak A., *Rady muzealne jako nadrzędne jednostki organizacji muzeów i ochrony zabytków w Polsce w latach 1918–1939*, „Ochrona Zabytków” 2021, nr 2.
- Merta-Staszczak A., *Zasady zabezpieczenia i ochrony zabytków wobec zagrożenia wojną w Polsce w latach 1918–1939*, „Ochrona Zabytków” 2019, nr 2.
- Mężyński A., *Kommando Paulsen. Organisiertes Kunstraub in Polen 1942–45*, Köln 2000.
- Mężyński A., *Kommando Paulsen, październik–grudzień 1939 r.*, Warszawa 1994.
- Murawska A., *Związek Muzeów Polskich w Polsce w latach 1914–1939*, „Muzealnictwo” 2014, nr 56.
- Muzea kościelne wobec nowych wyzwań*, red. N. Błażejczyk et al., Warszawa 2019.
- Muzea – rezydencje w Polsce. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 14–16 października 2004*, red. K. Kornacki, Kozłówka 2004.
- Muzea – rezydencje w Polsce. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 18 września 2014 roku*, Kozłówka 2015.
- Nadolska-Styczyńska A., *Zamiast wstępu... Znane, cenione, pomijane, zapomniane... Rzecz o prekursorach polskiego muzealnictwa o tematyce etnograficznej (1888–1939) [w:] Żywe ogniwa. Wybór tekstów polskich etnografek (1888–1939)*, red. A. Tołysz et al., Warszawa 2022.

- Nahlik S., *Grabież dzieł sztuki*, Warszawa 1958.
- Olkowski R., *Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie (1860–1940, 1948). Zarys historyczny i katalog zbiorów*, t. 1–3, Warszawa 2020.
- Olkowski R., *Zapomniany bohater – Jan Morawiński (1907–1949)*, cz. 1, „Muzealnictwo” 2021, nr 62; cz. 2, „Muzealnictwo” 2023, nr 63.
- Piotrowski S., *Dziennik Hansa Franka*, Warszawa 1956.
- Piwocki K., *Prace polskich historyków sztuki w czasie wojny*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 3–4.
- Polskie muzealnictwo w okresie międzywojennym*, red. A. Degler, Wrocław 2024.
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, Kraków 2001.
- Przeszłość przyszłości. Księga pamiątkowa ku czci profesora Stanisława Lorentza w setną rocznicę urodzin*, red. D. Folga-Januszewska et al., Warszawa 1999.
- Puchalski Z., *80 lat Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie – „Świątyni Pamiątek i Sławy Oręża Polskiego oraz Chwały Czynów i Bohaterów Jego...”*, „Muzealnictwo” 2000, nr 42.
- Romanowska-Zadrozna M., *Ratowanie dóbr kultury w czasie II wojny światowej*, „Biuletyn IPN” 2020, nr 10.
- Schwarz B., *Hitlers Sonderauftrag Ostmark. Kunstraub und Museumspolitik im Nationalsozialismus*, Wien 2018.
- Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*, Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, Warszawa 1947.
- Sroczyńska K., [recenzja katalogu], „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 3–4.
- [Sto] *100 lat Muzeum Lubelskiego 1906–2006. 100 najciekawszych zabytków ze zbiorów własnych*, red. G. Jakimińska, Z. Nasalski, Lublin 2006.
- Stan posiadania, zarejestrowania i zinventaryzowania zabytków naszych muzeów w rozbiciu na województwa*, „Biuletyn Informacyjny Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków” 1962, nr 43.
- Straty kulturalne Warszawy*, t. 1, red. W. Tomkiewicz, Warszawa 1948.
- Straty wojenne. Malarstwo polskie, obrazy olejne, pastele, akwarele utracone w latach 1939–1945*, oprac. A. Tyczyńska et al., Poznań 1998.
- Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945*, oprac. J. Gołos et al., t. 1: *Województwa krakowskie i rzeszowskie*, Poznań 2000.
- Suchodolski W., *Zagadnienie prymatu strat kulturalnych w ogólnym programie odszkodowań*, Warszawa 1945.
- Szablowski J., *Zagadnienie inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 1–2.
- Święch J., *Plany niemieckich władz okupacyjnych dotyczące muzeów regionalnych w Generalnym Gubernatorstwie w świetle raportów Antona Plügla [w:] Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944 w świetle nowych materiałów źródłowych*, red. M. Maj, Kraków 2015.
- Tatarkiewicz W., *Etyczne podstawy rewindykacji i odszkodowań*, Warszawa 1945.

Waltoś S., *Grabież Ołtarza Wita Stwosza*, Warszawa 2015.

Wichert W., *Niemiecki system okupacyjny na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Zarys problematyki* [w:] *Człowiek twórca historii*, red. C. Kukło, W. Walczak, t. 4: *Społeczeństwo Europy Środkowo-Wschodniej w XX w.*, Białystok 2024.

Zbiór przepisów dotyczących ochrony i konserwacji zabytków, oprac. W. Sieroszewski, Warszawa 1960.

Ziółkowski W., *Muzeum Lubelskie podczas wojny i okupacji*, „Życie Lubelskie” 1947, nr 130.

Żygulski Z. jun., *Świątynia pamięci Krakowa*, red. T. Grzybkowska, Kraków 2019.

Żywirska M., *Muzealnictwo w województwie lubelskim (1939)* [w:] *Żywe ogniwa. Wybór tekstów polskich etnografek (1888–1939)*, red. A. Tołysz et al., Warszawa 2022.

PIOTR MAJEWSKI – historyk, doktor habilitowany, profesor uczelni. Pracuje w Biurze Badań Historycznych Instytutu Pamięi Narodowej oraz w Instytucie Historii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Autor licznych publikacji, m.in.: *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945* (2005); *Z frontu walki cywilnej. Przyczynek do dziejów Kierownictwa Walki Cywilnej i Kierownictwa Walki Podziemnej na obszarze Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945*, „Kwartalnik Historyczny” 2012, nr 4; *Uniwersytet czasu wojny* [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, red. P.M. Majewski (2016); „Nie było tu książki czy jakiegoś innego kulturalnego zajęcia...”. *Kultura w realiach pracy przymusowej (Prusy Wschodnie 1939–1945)* (2024). Kontakt: piotr.majewski@ipn.gov.pl; p.majewski@uksw.edu.pl

PIOTR MAJEWSKI – historian, Dr. habil., university professor, at the Historical Research Office of the Institute of National Remembrance and at the Institute of History of the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw. Author of several publications, among others: *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945* [War and Culture: Polish Cultural Institutions Under the German Occupation, General Governorate, 1939–1945] (2005); *Z frontu walki cywilnej. Przyczynek do dziejów Kierownictwa Walki Cywilnej i Kierownictwa Walki Podziemnej na obszarze Generalnego Gubernatorstwa w latach 1939–1945* [From the Front of Civil Resistance. A Contribution to the History of the Civil Resistance Leadership and Underground Resistance in the General Governorate 1939–1945], „Kwartalnik Historyczny” 2012, nr 4; *Uniwersytet czasu wojny* [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, red. P.M. Majewski [The University of Wartime [in:] History of the University of Warsaw 1915–1945, ed. P.M. Majewski] (2016); „Nie było tu książki czy jakiegoś innego kulturalnego zajęcia...”. *Kultura w realiach pracy przymusowej (Prusy Wschodnie 1939–1945)* [„There Were No Books Nor Any Other Cultural Activities Here...” Culture in the Terms of Forced Labor (East Prussia 1939–1945)] (2024). Contact: piotr.majewski@ipn.gov.pl; p.majewski@uksw.edu.pl